

УДК 316.612

Корчакова Н В.

кандидат психол. наук, доцент, докторант

Національного педагогічного університету ім. П М. Драгоманова

e-mail: v_bezl@mail.ru

ORCID 0000–0003–1164–3370

СПРАВЕДЛИВІСТЬ РЕСУРСНОГО ОБМІНУ ЯК ЛІНІЯ ВІКОВОГО ГЕНЕЗУ ПРОСОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ

Стаття присвячена питанням вікового генезу однієї із форм просоціальної поведінки — ресурсному обміну у формі дарування та розподілу. Обговорюються питання історії проблеми, етапів її становлення, особливостей вивчення психології обміну на початковому і сучасному етапах. У статті аналізуються витоки справедливої розподілу, первинні реакції дітей на несправедливість, розвиток когнітивно-мотиваційних основ просоціальної поведінки у ситуаціях розподілу ресурсу, вікові особливості розуміння справедливої обміну та дотримання цього принципу у реальній поведінці дітей та молоді.

Ключові слова: просоціальна поведінка, справедливість, ресурсний обмін, принцип рівності.

Постановка проблеми. Важливою лінією соціально-психологічного розвитку особистості є оволодіння нею просоціальною стратегією — здатністю діяти на благо іншої людини чи спільноти. Як засвідчує психологічна теорія і життєва практика, існує значне розмаїття просоціальних виявів. У цю групу дій можна віднести акти допомоги, підтримки, співчуття, дарування. У найбільш загальному вигляді просоціальні дії поділяють на три групи: дії інструментальної допомоги, емпатійні прояви, обмін. Остання група, у свою чергу, включає два різновиди добровільних, соціально спрямованих дій: акти дарування та розподілу. Їх прояв і віковий розвиток пов'язаний із засвоєнням феномена справедливості.

Ідея схильності людей до справедливості як основи просоціальної поведінки інтенсивно обговорюється в психологічній науці у ракурсі еволюційних та економічних теорій. У вітчизняній психологічній теорії засвоєння принципу справедливості висвітлюється у контексті морального розвитку особистості (Павелків Р. В., 2004) [1]. Як відомо, поняття справедливості не має однозначного сенсу. Існуючий плюралізм смислів справедливості у повсякденному житті конкретизується залежно від системи інтерактивних аспектів соціальної ситуації. Основна функція уявлень про справедливість полягає у створенні кодексу соціального обміну у процесі діалогічної взаємодії. Вони виконують роль соціальних настанов, які дозволяють вирішувати і звичні, і несподівані соціальні ситуації налагодження продуктивної взаємодії.

Метою цього повідомлення є висвітлення результатів аналітичного аналізу проблеми вікового розвитку соціально-психологічної стратегії обміну

ресурсом як однієї із ліній просоціальної поведінки особистості. На даний час у психологічній науці зібрано багатий матеріал щодо просоціальних виявів, пов'язаних з передачею власного ресурсу (Н. Айзенберг, Р. Байер-жо, М. Гуммерум, Дж. Зоммервілл, Д. Премак, Ф. Роша, Е. Фер). У той же час варто визнати, що лінія аналізу вікового генезу двох основних форм обміну (дарування і розподілу) фактично виокремила лише у кінці минулого століття і відповідно знаходиться у стані інтенсивних наукових пошуків. У становленні психологічної проблеми генезису обміну, на нашу думку, можна виокремити два періоди: початковий (остання чверть ХХ ст.) і сучасний. Вони різняться спрямуванням досліджень та їх результатами. На першому етапі увага психологів була зосереджена на вивченні системи дитячих розумінь у сфері ресурсного обміну та просоціальних міркувань. Експериментальні дослідження спрямовувалися на вивчення когнітивно-мотиваційної складової просоціальності та розвитку моральної свідомості у широкому віковому діапазоні: від дошкільного до підліткового та юнацького періодів. У психологічних спостереженнях останніх років увага зосереджена на більш ранніх етапах онтогенезу. У якості критеріальних показників генезису просоціальних тенденцій, за вказаним напрямком, враховуються: стан уваги суб'єкта при декодуванні розподілу справедливо-несправедливого характеру, оціночні судження щодо запропонованих зразків поведінки суб'єкта, вербальні прогнози відносно власної поведінки у ситуаціях з потенційно просоціальним контекстом, емоційні прояви у ситуаціях проблемного ресурсного обміну. Як зазначають німецькі психологи, у дослідженнях використовуються як технології, що застосовуються для аналізу більш зрілих форм поведінки, так і нові моделі поведінкової економіки (Міхаела Гуммерум та ін. (2010) [2]. Аналізуючи увесь період виокремлення проблеми генезису просоціального обміну, можна зробити висновок, що на сучасному етапі у її розробці чітко представлені як лінія аналізу витоків справедливого розподілу, так і вивчення вікових закономірностей його розвитку, вікової динаміки явища. При цьому зі сторони історичного аспекту розробки проблеми простежувалася первинна непослідовність, яка була швидко відкоригована шляхом зміщення акцентів із аналізу вербально-когнітивних можливостей на вивчення діяльнісно-поведінкових тенденцій.

Вивчення вікових особливостей здатності розподіляти має унікальну значущість для розуміння процесів соціального розвитку особистості. Спільна діяльність вимагає від людини готовність враховувати інтереси партнера, починаючи з ранніх періодів онтогенезу. В основі цієї готовності лежать когнітивні механізми розуміння дітьми категорії власності, потреб іншої людини і, нарешті, прийняття закону справедливого розподілу, який обумовлює формування мотивації досягнення справедливості та додання егоцентричного бажання монополізувати ресурси. Наявність цих ліній фактично зумовлює і напрямки наукових пошуків розвитку цього різновиду просоціальних тенденцій.

Необхідно відзначити, що дослідження основ розподільчої справедливості у віковій психології спрямовані на вивчення як реальної поведінки,

так і системи уявлень дітей про розподіл людьми матеріальних і символічних ресурсів та особливості їх міркувань. Як відомо, у психологічній і економічній науці виокремлюють три основні норми асигнувань: рівність розподілу ресурсу; врахування особистісного вкладу (розподіл відповідно із досягненнями або внесками), а також розподіл ресурсу згідно з потребами. Вибір одного з цих принципів справедливості у розподілі благ залежить від основної мети. Якщо люди намагаються досягти економічних переваг, за основу своїх позицій вони приймають власний капітал. З метою гармонізації соціальних відносин дії обміну здійснюються відповідно до принципу рівності. Лінія особистісного зростання та забезпечення благополуччя зорієнтована на врахування потреб інших людей. Аналіз виконаних досліджень дозволяє стверджувати, що більшість експериментальних робіт у галузі психології розвитку спрямовуються на вивчення однієї із ліній справедливого обміну. У той же час ми зустріли і дослідження, які мають більш комплексний характер. До цієї групи можна віднести роботу Стефані Слоун, виконану під керівництвом професорів Іллінойського та Пенсильванського університетів Рене Байержо та Девіда Премака [4].

Уже перші дослідження вікового генезу розподільчої справедливості виявили значні відмінності у її розвитку в епоху дитинства та підлітковості. Встановлено, що у всіх культурах маленькі діти, у зв'язку із прагненням оптимізувати власні вигоди, переважно не виявляють високої схильності до самопожертв чи щедрості. Перші вікові зміни в системі первинних розуміннь, а пізніше і ціннісних судженнях та обґрунтуваннях щодо справедливості чи доцільності конкретних дій відносно іншого виникають з кінця 2-го року життя (Ненсі Айзенберг) і інтенсивно розвиваються впродовж усього дитинства, підлітковості і юності (Лоуренс Колберг). При цьому розподільча справедливість, як засвідчують результати крос культурного дослідження, виконаного у семи контрастних культурах (Філіп Роша та ін. (2009), уже з трьох років ґрунтується на первинних уміннях дітей розуміти думки інших та приймати перспективу [3]. Невід'ємною частиною цього розвитку є зростання чутливості дітей до благополуччя інших, з чітким виявом емпатії. При цьому діти молодшого дошкільного віку під час розподілу орієнтуються на найбільш характерні особливості членів групи (вік, стать), у той час як старші дошкільники (5–7-річні діти) розподіляють ресурси відповідно до принципу рівності. З 8-річного віку діти виявляють здатність враховувати потреби інших, з кінця дитинства — координувати різні норми розподілу у відповідності до ситуації, використовуючи при цьому принцип справедливості.

У роботах зарубіжних психологів, виконаних у 1990-ті роки, підкреслюється, що міркування у термінах необхідності і зусиль доступні навіть для дітей дошкільного віку, а принцип рівності залишається важливою нормою протягом дитинства і підлітковості, хоча у його дію поступово вплітається ситуаційний контекст. Аналіз детермінуючих чинників дозволяє зробити висновок про вплив різних соціальних факторів на засвоєння дітьми основ просоціальної стратегії. Кроскультурні дослідження показують, що рівень справедливості корелює з кількісними параметрами місця

проживання та особливостями соцкультури. Вищий рівень справедливості при розподілі ресурсу діагностується у дітей, які зростають у невеликих містах та традиційних суспільствах, що більш зорієнтовані на визнання колективних цінностей [3]. У цілому, існуючі дослідження показують, що схильність дітей до поділу детермінована культурою, гендерними особливостями, характером знайомства з партнером, ступенем анонімності, минулим досвідом у якості реципієнта благ, ступенем суб'єктивної доцільності ресурсу для спільного використання.

Важливою нормою розподільчої справедливості є особистісний внесок. Теорія справедливого розподілу стверджує, що люди оцінюють розподіл як справедливий за умови пропорційності затрат (міри зусиль, часу, продуктивності) і винагород (обсягу отриманих ресурсів, пільг). Відчуття образи і гніву виникають при їх розбалансуванні. При цьому отримання користі, яка перевищує затрати, також викликає емоційне невдоволення та ніяковість.

Аналіз вікових закономірностей оволодіння нормою особистісного внеску показує, що її засвоєння відбувається вже за межами дитинства. Як зазначає англійський психолог М. Гуммерум, чітке врахування норми фіксується з підліткового віку. Саме старші підлітки, юнаки і дорослі виявляють здатність оцінювати і розподіляти винагороди строго пропорційно до особистісного вкладу, у той час як дошкільники і учні 1–2 класів у цих ситуаціях схильні розподіляти винагороди відповідно до особистих інтересів [2].

Таким чином, аналіз досліджень, присвячених розвитку чутливості дітей до норм справедливості, засвідчує, що на початковому етапі розробки цієї проблематики психологи схилилися до визнання онтогенетично пізньої появи можливостей реагувати на норму — до середини дитинства. У роботах американських (В. Арсеніо, Дж. Голд, Е. Адамс, 2006; П. Р. Блейк, Д. Г. Ренд, 2010) і німецьких психологів (Е. Фер, Х. Бернхард, Б. Рокенбах, 2008) зазначалося, що здатність прийняти ідею справедливого розподілу товарів і ресурсів має відносно затяжний характер розвитку.

Експериментальні дослідження, проведені у зарубіжній психології в останній час, не лише розширили систему знань про закономірності цього процесу, але і внесли значні уточнення щодо часових параметрів виникнення перших ознак розуміння дітьми норми справедливого розподілу. Недавні дослідження, виконані у різних лабораторіях, засвідчили наявність онтогенетично ранньої готовності дітей до розпізнавання характеру розподілу ресурсів, що виявляється у підвищеній увазі до несправедливості (А. Геразі, Л. Саріан, 2011; С. Слоун, 2012 [4]; Дж. Зоммервілл, 2013 [5]). Необхідно зазначити, що у всіх цих дослідженнях діти перебували у ситуації зовнішніх спостерігачів, що дозволяло оцінювати систему соціальних розумінь без впливу мотиву особистісної зацікавленості. На думку Дж. Зоммервілл та її колег, первинні уявлення про справедливість розподілу товарів і ресурсів виникають на другому році життя. Для дослідження траєкторії розвитку цих очікувань і їх потенційного зв'язку з просоціальною поведінкою 12–15-місячних дітей залучали до експериментальних

ситуацій, у яких на основі моделювання парадигми нехтування дитячими очікуваннями перевірялася їх чутливість до порушення справедливості у завданнях розподілу ресурсів та здатності до просоціальних дій. Було встановлено, що розподільчі уявлення малят мають вікову детермінацію. Їх первинні зміни відбуваються у період між 12 і 15 місяцями життя, і лише до кінця цього вікового відрізка малята виявляють підвищений інтерес до несправедливого розподілу. Наявність цих особливостей засвідчує, що мова йде про первинні соціальні надбання. Автори роблять припущення, що за умови вродженості абстрактних принципів справедливості чи рівності значних відмінностей у їх функціонуванні у межах цього вікового відрізка (12–15 місяців) не спостерігалось б. У той же час психологи підкреслюють, що, визнаючи вікові зміни чутливості до несправедливого розподілу, невідомо, який характер вони мають — кількісний чи якісний та які механізми цього процесу. Зазначимо, що особливу значущість для нашого дослідження мають висновки щодо взаємозв'язку первинних дитячих розумінь і просоціальних дій. Зіставлення можливостей дітей розпізнавати несправедливий розподіл з елементарним виявом просоціальної тенденції — поділитися іграшкою — вказує на наявність позитивної кореляції між цими змінними. Висновки цих авторів узгоджуються з результатами А. Геразі, Л. Саріан (2011), С. Слоун (2012), які зазначають, що саме 16-місячні а не 10-місячні діти реагують на характер розподілу. За даними С. Слоун та її керівників, цей тип реакцій фіксується з 1,5-річного віку, вказуючи на інтуїтивне очікування дітьми рівноцінного поділу. При цьому закономірність виявляється лише за умови соціального контексту ситуації (поділ між людьми). Нерівноцінний розподіл ресурсу між іграшковими об'єктами інтересу зі сторони дітей не викликає.

Як показують експериментальні дослідження, з 2-річного віку у дітей простежуються контекстні очікування відносно принципу справедливо-несправедливого розподілу на підставі третього принципу розподілу — суб'єктивного внеску та рівня докладених зусиль. Наявність ранніх можливостей декодувати подібні ситуації пояснюється у психологічній літературі на підставі двох методологічних позицій:

- неонатальної готовності до сприйняття соціальних норм, що лежить в основі налагодження взаємодії і співробітництва і є вродженою та універсальною, хоча і набуває різні способи реалізації у різних культурах (С. Двайер, 2007; Д. Премак, А. Премак, 2003);

- соціального надбання дітей у процесі спостережень та участі у взаємодії з оточуючими людьми (С. Шріпада, С. Стіч, 2006).

Наявність цих особливостей дозволяє зробити припущення, що до кінця другого року життя малята мають можливість виокремити первинні правила співжиття, які переважають у їхньому соціальному оточенні і можуть поширювати ці правила на нові ситуації. Вони демонструють досить чіткі очікування щодо розподілу ресурсів. При цьому дитячі очікування уже мають первинний рівень узагальнення: вони простежуються при розподілі різних ресурсів; сприйнятті як реальних, так і візуально представлених суб'єктів; функціонуванні різних видів агентів; різного обсягу ресурсів;

різного співвідношення нерівності; розширення за всіма змінними і величинами і є тісно пов'язаними з певними аспектами власної просоціальної поведінки [4].

Здатність репрезентувати та негативно оцінювати несправедливий розподіл вибудовується протягом 3-го року життя (LoBue V., 2011). До кінця раннього дитинства малята не лише правильно розпізнають і оцінюють ситуацію, але й виявляють негативне ставлення до несправедливості. Дослідження показують, що відразу до невивідних результатів виникає близько чотирьох років, що виявляється у здатності відхиляти невивідні пропозиції. З цього періоду діти виявляють здатність враховувати при розподілі не лише свій абсолютний результат, але і його відносну долю, погоджуючись навіть на зменшення власного ресурсу за умови дотримання принципу справедливості (А. Шоу, К. Олсон, 2014). Ця тенденція зберігається протягом всього життя, але її забарвлення змінюватиметься, що впливає на мотиваційні конструкти. Якщо перші реакції на несправедливий розподіл викликають образу і стимулюють у 4-річних дітей злісну мотивацію, то до кінця молодшого шкільного віку емоція розчарування менш пов'язана із дією на шкоду іншому (К. McAuliffe, P. R. Blake, F. Warneken, 2014). Дитина набуває здатності до більш щедрих форм поведінки у ситуаціях отримання нерівноцінних надбань. При вирішенні гіпотетичних ситуацій простежується проходження дітьми декількох рівнів розмірковувань про справедливість: від корисливих (егоцентричних чи орієнтованих на персонажа) суджень до чіткої віри у рівність, яка породжує розподіл із врахуванням необхідності (Крейг Сміт, Фелікс Варнекен, 2014). Досить важливою лінією дитячого розвитку є врахування характеру розподілу при соціальному оцінюванні суб'єктів процесу. «Хто кращий, той хто дає більше, чи той, хто діє справедливіше?» Як показали дослідження англійських психологів (McCrink K., 2010), у період з 4 до 5 років відбувається поступова зміна в оцінюванні рівня люб'язності персонажу, який поширює ресурси. Якщо 4-річні діти при оцінюванні зосереджують свою увагу виключно на абсолютній величині дарунку, то у соціальних оцінках 5-річних вперше починає простежуватися чутливість до пропорцій розподілу, що є характерним для дорослих людей. Це фактично вказує, що на ранніх стадіях онтогенезу діти використовували при соціальному оцінюванні інші сигнали, ніж дорослі.

Результати дослідження. Аналітичний огляд проблеми вікового генезу стратегії ресурсного обміну і дарування здійснений на основі аналізу досліджень просоціальної стратегії, виконаних у психології розвитку в останні два десятиліття. Вивчення проблеми дозволяє позначити декілька основних тенденцій: виокремлення онтогенетичних аспектів проблеми просоціального обміну відбулося у кінці ХХ століття; дослідження одночасно започатковані у багатьох країнах світу, що свідчить про актуальність проблеми та сприяє її розгляду у соціокультурному контексті з позицій різних психологічних шкіл; експериментальні дослідження спрямовані як на когнітивно-мотиваційну, так і поведінкову складову; вивчення справедливого обміну проводяться відносно усіх періодів віко-

вого розвитку, але найбільш інтенсивно питання відпрацьовується щодо періоду раннього та дошкільного дитинства; при обговоренні витоків просоціальних тенденцій психологи схиляються до думки про існування неонатальної готовності, розвиток якої детермінується соціальними чинниками і виступає у подальшому важливим показником успішної соціалізації.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Засвоєння дітьми основ справедливого обміну — важлива умова успішної взаємодії та налагодження особистісних стосунків. Первинними ознаками зародження просоціальних форм поведінки є підвищена увага дітей до несправедливого розподілу. Якщо перші прояви незгоди виявляються у формі підвищення зосередженості, то пізніше неприйняття ідеї несправедливого розподілу висловлюється у формі оціночних суджень, які використовуються як для позначення процесу та результатів ресурсного обміну, так і його учасників. Віковий генезис справедливого обміну має декілька ліній, у розвитку яких простежується гетерохронність. Діти рано усвідомлюють принципи справедливого розподілу, але протягом всього раннього і дошкільного дитинства віддають перевагу власним інтересам. Природні ресурси щедрої, гуманної, соціально корисної поведінки можуть розвинути у процесі соціалізації під впливом стимулюючих і коригуючих програм. Завданням подальших психологічних досліджень є простеження динамічних процесів справедливого обміну як важливої лінії просоціального розвитку особистості упродовж усіх періодів онтогенезу.

Список використаних джерел і літератури

1. Павелків Р. В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості у дитячому віці : моногр. / Р. В. Павелків. — Рівне : Волин. обереги, 2004. — 247 с.
2. Gummerum M. To give or not to give: children's and adolescents' sharing and moral negotiations in economic decision situations / M. Gummerum, M. Keller, M. Takezawa, J. Mata // *Child Dev.* — 2008 — Vol.79(3) — pp.562–576.
3. Rochat P. Fairness in Distributive Justice by 3-and 5-Year-Olds Across Seven Cultures / P. Rochat, M. D. G. Dias, G. L. T. Broesch, C. Passos-Ferreira, A. Winning, B. Berg // *Journal of Cross-Cultural Psychology* — 2009. — Vol. 40. — Number 3. — pp. 416–442.
4. Sloane S Do infants have a sense of fairness? / S. Sloane, R. Baillargeon, D. Premack // *Psychological Science*. — 2012. — Vol. 23, Is 2. — pp. 196–204.
5. Sommerville J. A. The Development of Fairness Expectations and Prosocial Behavior in the Second Year of Life / Jessica A. Sommerville, Marco F. H. Schmidt, Jung-eun Yun and Monica Burns // *Infancy*, 2013 — Vol. 18 (1). — pp.40–66.

References

1. Pavelkiv R. V. Rozvytok moralnoji svidomostita samosvidomosti u dytyačomu vici : Monohr. / R. V. Pavelkiv. — Rivne : Volyn. oberehy, 2004. — 247 с.
2. Gummerum M. To give or not to give: children's and adolescents' sharing and moral negotiations in economic decision situations / M. Gummerum, M. Keller, M. Takezawa, J. Mata // *Child Dev.* — 2008 — Vol.79(3) — pp.562–576.
3. Rochat P. Fairness in Distributive Justice by 3-and 5-Year-Olds Across Seven Cultures / P. Rochat, M. D. G. Dias, G. L. T. Broesch, C. Passos-Ferreira, A. Winning, B. Berg // *Journal of Cross-Cultural Psychology* — 2009. — Vol. 40. — Number 3. — pp. 416–442.

4. Sloane S Do infants have a sense of fairness? / S. Sloane, R. Baillargeon, D. Premack // Psychological Science. — 2012. — Vol. 23, Is 2. — pp. 196–204.
5. Sommerville J. A. The Development of Fairness Expectations and Prosocial Behavior in the Second Year of Life / Jessica A. Sommerville, Marco F. H. Schmidt, Jung-eun Yun and Monica Burns // Infancy, 2013 — Vol. 18 (1). — pp.40–66.

Корчакова Н. В.

кандидат психол. наук, доцент, докторант

Национального педагогического университета им. П. М. Драгоманова

**СПРАВЕДЛИВОСТЬ РЕСУРСНОГО ОБМЕНА КАК ЛИНИЯ
ВОЗРАСТНОГО ГЕНЕЗИСА ПРОСОЦИАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ**

Резюме

Статья посвящена вопросам возрастного генезиса одной из форм просоциального поведения — ресурсного обмена в форме дарения и распределения. Обсуждаются вопросы истории проблемы, этапы ее становления, особенности изучения психологии обмена на начальном и современном этапах. Анализируются истоки справедливого распределения, первичные реакции детей на несправедливость, развитие когнитивно-мотивационных основ просоциального поведения в ситуациях распределения ресурса, возрастные особенности понимания справедливого обмена и соблюдение этого принципа в реальном поведении детей и молодежи.

Ключевые слова: просоциальное поведение, справедливость, ресурсный обмен, принцип равенства.

Korchakova N. V.

candidate of Psychological Science, Associate Professor,

Doctoral Student of National Pedagogical Dragomanov University

**EQUITY OF RESOURCE EXCHANGING AS A COURSE
OF AGE GENESIS OF PROSOCIAL BEHAVIOUR**

Abstract

Prosocial self-expression unite a large range of phenomena, from the simplest acts of assistance to the sacrificial behaviour for the benefit of another person or community. In the most general terms, all socially valuable actions are divided into three groups: instrumental help, empathy, exchanging. Prosocial actions of exchanging include personality's voluntary transfer of own resources in the form of gift or equitable distribution. The study of age features of these abilities has a unique significance for understanding processes of personality social development. The issue of age genesis resource exchanging was singularized recently. Two periods can be distinguished in its development namely the original and contemporary. They differ in directing of study and its results. In the first stage the attention of psychologists was focused on the study of children's conception systems in the area of resource exchanging and prosocial reflections. Experimental studies were aimed at studying the cognitive-motivational component of prosociality and development of moral consciousness in a broad age range. Psychological observations of recent years are focused on the origins of equitable exchanging strategy. State of attention of children while decoding situations of equitable-inequitable distribution character, value judgments as to the

suggested patterns of behaviour of subject, verbal prognosis for their own behaviour in situations of potentially prosocial context, emotional expressions in situations of problematic resource exchanging are studied as criteria indicators of ontogenetic early forms of prosociality.

Key words: prosocial behaviour, equity, resource exchanging, principle of equality.

Стаття надійшла до редакції 10.03.2015